

**AXSIKENT ARXELOGIYA PARKI
(NATIJALAR VA ISTIQBOLDAGI VAZIFALAR)**

**АКСИКЕНТСКИЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПАРК
(РЕЗУЛЬТАТЫ И ПЕРСПЕКТИВНЫЕ ЗАДАЧИ)**

**AXSIKENT ARCHAEOLOGICAL PARK
(RESULTS AND FUTURE TASKS)**

Anarbayev Abdulhamidjon

tarix fanlari doktori, professor – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Milliy arxeologiya markazi bo‘lim boshlig‘i.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.16832454>

Annotatsiya

Mazkur maqolada Namangan viloyati To‘rqo‘rg‘on tumanida joylashgan Axsikent arxeologiya yodgorligi asosida tashkil etilayotgan Axsikent arxeologiya parkini bunyod etish bo‘yicha amalga oshirilayotgan qurilish va tadqiqot ishlari bo‘yicha natijalar va istiqboldagi vazifalar haqida batafsil ilmiy mulohazalar yuritilgan.

Аннотация

В данной статье изложены научные рассуждения о проводимых строительных и исследовательских работах по созданию Археологического парка Аксикент на основе одноимённого археологического памятника, расположенного в Туракурганском районе Наманганской области. Подробно рассмотрены достигнутые результаты и обозначены приоритетные задачи на будущее.

Abstract

This article presents detailed scholarly reflections on the construction and research activities being carried out to establish the Axsikent Archaeological Park, based on the Axsikent archaeological site located in the To‘rqo‘rg‘on district of Namangan region. The paper discusses the achieved results and outlines future tasks related to the development of the park.

Kalit so‘zlar.

Axsikent, G‘ovasoy, Kosonsoy, Chustsoy, Dalvarzin, Ashqoltepa, protogorod, Eski Axi, Yangi Axi, Xitoy manbalari, Muzey, Ochiq osmon ostidagi ko‘rgazma ob‘ektlari, tarixiy davrlar, artefaktlar, suv yo‘li, kulolchilik, temirga ishlov berish.

Ключевые слова:

Аксикент, Говасай, Касансай, Чустсай, Дальварзин, Ашкольтепа, протогород, Старый Акси, Новый Акси, китайские источники, музей, объекты под открытым небом, исторические эпохи, артефакты, водный путь, гончарное производство, обработка железа.

Keywords:

Axsikent, G‘ovasoy, Kosonsoy, Chustsoy, Dalvarzin, Ashqoltepa, proto-city, Old Axi, New Axi, Chinese sources, museum, open-air exhibition objects, historical periods, artifacts, waterway, pottery, ironworking.

Farg‘ona vodiysi ilk paleolit davridan boshlab ibtidoiy odamlar yashagan makon hisoblangan. Bu xaqida Janubiy Farg‘onaning So‘x vohasidan topilgan tosh qurollari guvohlik beradi. Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlarga qaraganda, Shimoliy Farg‘ona, ya‘ni hozirgi Namangan viloyati hududi so‘nggi paleolit davridan boshlab o‘zlashtirila boshlangan. Aniqroq qilib aytganda, bundan 40-50

ming yil avval G'ovasoy irrigatsiya rayonining tog' oldi hududlarida so'nggi paleolit davri odamlari yashagan. Miloddan avvalgi III minginchi yillarning ikkinchi yarmida G'ovasoy irmog'laridan biri hisoblangan Chustsoyning adir orti mikrovohasida, Farg'ona vodiysida birinchi bo'lib ilk sug'orma dehqonchilik yo'lga qo'yiladi va hozirgi Chust shahrini shimolidagi Buvanamozor yodgorligi o'rnida dastlabki dehqonchilik manzilgohi shakllanadi. Miloddan avvalgi II minginchi yillarning ikkinchi yarmiga kelib vodiyni boshqa daryo va soylari havzalarining adir orti mikrovohalarida ham eng qulay yerlar o'zlashtirilib, sug'orma dehqonchilik yo'lga qo'yiladi va qator manzilgohlar paydo bo'ladi. Shu asosda Chust, Dalvarzin, Ashqoltepa kabi ilk shahar tipidagi qarorgohlar ("protogorod") shakllanadi.

Miloddan avvalgi X-IX asrlarda Sharqiy Farg'onada Oqbura va Aravonsoy, Shimoliy Farg'onada Kosonsoyning irmog'lari asosida ilk kanallar quriladi. Natijada, yuzlab gektar yangi yerlar o'zlashtiriladi. Xususan, Sirdaryoning o'ng sohili bo'ylab yastanib yotgan unumdor pasttekisliklarning sug'orish uchun qulay bo'lgan yerlari o'zlashtirilib, dehqonchilik qilinadi. Bu xaqida Eski Axxi yodgorligi tagidan va uning atrofida aniqlangan agroirrigatsion qatlamlar va topilmalar guvohlik beradi. Bunga o'xshash holat Farg'ona vodiysining qolgan hududlarida ham yuz beradi. Oqburaning delta qismida Andijonsoy, Aravonsoyning delta qismida Shaxrixonsoy kabi kanallar quriladi. Marg'ilonsoy vohasining Simtepa mikrovohasidagi Simtepa yodgorligi tagidan ham ushbu davrga oid agroirrigatsion qatlamlar (sug'orma dehqonchilik qoldiqlari) topilgan.

Keyinchalik, ilk temir davridan boshlab vodiyni daryo va soylari havzalarida shaharlar va urbanizatsiyalashgan qarorgohlar quriladi. Bunga Chust madaniyati negizida shakllangan Eylatan, Qirxuxjra va Simtepa yodgorliklari o'rnidagi shahar va shahar tipidagi qarorgohlar yaqqol misol bo'la oladi. Miloddan avvalgi III-II asrlardan boshlab Farg'ona vodiysining daryo va soylarini adir oraliq va delta qismlaridagi yerlarning asosiy qismi o'zlashtirilib, yangi shaharlar va urbanizatsiyalashgan qarorgohlar quriladi. Ular ichida Eski Axxi yodgorligi o'rnida miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmida 40 gektardan ziyod maydonda Farg'ona davlatining poytaxti Farg'ona (xitoycha "Yuan") shahri qurilganligi alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'lum bo'lishicha, Axxikat (Axxikent) shahri qadimdan to IX asrning birinchi yarmigacha Farg'ona, IX asrni ikkinchi yarmidan to XI asrni o'rtalarigacha Farg'ona-Axxikat, XI asrning ikkinchi yarmidan boshlab mo'g'ullar bosqinigacha Axxikat deb atalgan. Mo'g'ullar bosqinidan so'ng shahar hozirgi Axxi qishlog'i yaqinidagi Yangi Axxi yodgorligi o'rniga ko'chadi. Bu yerda shahar to XVII asrning o'rtalarigacha, ya'ni kuchli zilzilagacha faoliyat ko'rsatib, manbalarda Axxikat, Axxi, ba'zida Axxikent deb tilga olinadi. Hozirgi kunlarda ushbu shaharning nomi mahalliy xalq orasida Eski Axxi, Axxi yoki Axxikent nomi bilan saqlanib qolgan.

Dastlab, shahar ikki qismdan iborat bo'lgan: ark (qal'a) va shahriston (Axxi IA, Axxi IB), keyinchalik, miloddan avvalgi II asrda 10 gektarga yaqin maydonda hunarmandlar shahri "rabod" (Axxi II) paydo bo'ladi. Natijada, shahar 3 qismdan iborat bo'lib, maydoni 50 gektardan oshib ketadi. Ilk o'rta asrlarda shahar sharq tomonga kengayib, maydoni taxminan 70 gektarga yaqinlashadi. Rivojlangan o'rta

asrlarda uning maydoni 400 gektardan oshib ketib, o'z davrining "megapolisi"ga aylanadi. Xozirgi kunlarda undan 50 ga. dan ziyodroq joy saqlanib qolgan, xolos.

Buyuk ipak yo'li bo'ylab Sharq bilan G'arbni bog'lovchi muhim bo'g'in vazifasini o'tab kelgan Axsikat shahri tarixi o'zbek xalqi va uning davlatchiligi tarixining ajralmas qismi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu poytaxt shahar va uning atrofidagi shaharlar hamda urbanizatsiyalashgan qarorgohlar qoldiqlari asosida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ko'rsatmasi bilan **"Axsikent arxeologiya parki"** tashkil qilinmoqda. Kompleks asosan ikki qismdan iborat bo'ladi:

I. Muzey.

II. Ochiq osmon ostidagi ko'rgazma.

I.Muzey ekspozitsiyasining maqsadi, asosan, Farg'ona vodiysining daryo va soylari havzasidagi vohalarni qadimgi davrdan boshlab inson tomonidan o'zlashtirilishi, dehqonchilikning shakllanishi va rivojlanishi, ilk shahar tipidagi qarorgohlarning paydo bo'lishi va shu asosda shaharlarning qurilishi va rivojlanish tarixini arxeologik materiallar va yozma manbalar asosida bilan ko'rsatish.

Shu asosda quyidagi vazifalar bajariladi:

- G'ovasoy va Kosonsoy vohalarida ilk sug'orma dehqonchilik madaniyatining shakllanish va rivojlanish tarixini ko'rsatish;

- Shimoliy Farg'onada urbanizatsiya jarayonlarining shakllanish va rivojlanish tarixini berish;

- Farg'ona (Axsikat-Axsikent) shahrining paydo bo'lishi va tarixiy topografiyasini ko'rsatish;

- Shaharning moddiy va madaniy merosini har tomonlama yoritib berish;

- Shaharning etnomadaniy va diniy bag'rikenglik va ijodiy hamjihatlik markazi bo'lganligini aks ettirish;

- Farg'ona-Axsikat, Bob (Pop) va Koson shaharlarining Buyuk ipak yo'lidagi o'rnini aks ettirish;

- Shaharning o'zbek milliy hunarmandchiligini rivojlanishida tutgan o'rnini ko'rsatish;

- Shahar madaniy hayotida o'chmas iz qoldirgan buyuk shaxslarning hayoti va ijodiy faoliyati xaqida batafsil ma'lumot berish.

Muzey 2 qavatli bo'lib, uning tag qismi-yarim yarim yerto'la bilan 3 qavatli.

Yarim yerto'la ikki qismdan iborat bo'ladi: 1-qism arxeologik artefaktlar ta'mirlanadigan, tadqiq qilinadigan va saqlanadigan xonalardan iborat bo'ladi. Qazishmalar davrida topilgan barcha artefaktlar shu yerda ta'mirlanib, so'ng ko'rgazmaga qo'yiladi. Shuning uchun, ushbu joy zamonaviy va jahon standartlarida tashkil qilinadi. Bu yerda arxeolog va ta'mirchi-restavradorlar ishlaydi.

2-qismda 50 kishilik kichik konferensiya zali bo'ladi.

Birinchi qavat ikki qismga bo'linadi

1-qismda Farg'ona-Axsikat shahri xarobalaridan topilgan arxitektura qoldiqlarining (mudofaa devorlar, yer osti vodoprovodi, yer osti gumbazli xona, turarjoylar, ustaxonalar, kazarma, hammom, tazarlar) tiklangan ko'rinishdagi

nus'halari (kopiya) zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda 3 tildagi (o'zbek, rus, ingliz) tekstlar bilan ta'minlangan holda beriladi. Shu yerni o'zida yodgorlikning ko'rinishlari, qazishma jarayonlarining rangli rasmlari ham ko'yiladi.

Farg'ona vodiysidagi qadimgi shaharlar va ularning Buyuk ipak yo'lidagi o'rni davrma-davr rangli kartalarda beriladi. Qirqxujra yodgorligida (Bob-Pop) qazib ochilgan olov ibodatxonasining ko'rinishi, Mug'tepa va Mug'qal'adagi qadimgi Koson shahrining ko'rinishlari zamonaviy texnologiyalar yordamida aks ettiriladi. Shu bilan birga, Farg'ona-Axsikatda tug'ilib, voyaga yetgan yirik allomalar xaqida ma'lumotlar, ularning rasmlari va ularning ijodiy faoliyati xaqida ma'lumotlar beriladi.

2-qismda Axsikent arxeologiya parki boshqaruvi joylashadi va 400 kishilik konferensiya zali bo'ladi.

Muzeyning ikkinchi qavatida 4 ta katta zal bo'ladi.

Markaziy Farg'onadagi mezolit-neolit davriga oid ibtidoiy dehqonchilik (termachilik), Chust madaniyatiga tegishli ilk sug'orma dehqonchilik va urbanizatsiya jarayonlar kosmosdan olingan rasmlardan foydalangan holda karta-sxemalar va tiklangan landshaftlar ko'rinishda zamonaviy texnologiyalar yordamida 3 tilda (o'zbek, rus, ingliz) ko'rsatiladi. G'ovasoy va Kosonsoy vohalaridagi urbanizatsiya jarayonlar, Eski Axsi (Axsikent) yodgorligi va uning atrofidagi shaharlar xarobalaridan qazib olingan arxeologik topilmalar davrma-davr xronologik tarzda namoyish qilinadi.

Qadimgi davr

Markaziy Farg'ona mezolit-neolit davrlaridagi ilk ibtidoiy dehqonchilik (termachilik) rangli rasmlarda qadimgi davr landshafti ko'rinishida beriladi.

G'ovasoy va Kosonsoy vohalarining adirorti qismidagi eng qulay yerlarning o'zlashtirilishi, sug'orma dehqonchilikni yo'lga qo'yilishi va rivojlanishi namoyish etiladi. Xususan, G'ovasoy vohasida Chustsoy mikrovohasini tashkil topishi, Bibiona (Buvanamozor) yodgorligi o'rnida miloddan avvalgi 3 minginchi yillarning ikkinchi yarmida ilk dehqonchilik qarorgohini paydo bo'lishi karta-sxema va o'sha davr landshafti ko'rinishida berilib, ularni 3 (o'zbek, rus, ingliz) tildagi tushuntirish tekstlar bilan ta'minlanadi.

Miloddan avvalgi II minginchi yillarning ikkinchi yarmida Farg'ona vodiysining qator daryo va soy havzalarining adirorti qismlaridagi eng qulay yerlar o'zlashtirilib, sug'orma dehqonchilik yo'lga qo'yiladi va asta sekin kengayadi. Jumladan, Qoradaryo va G'ovasoy vohalarining adirorti mikrovohalarida urbanizatsiya jarayonlari shakllanib, Chust, Dalvarzin, Ashqoltepa kabi ilk shahar tipidagi qarorgohlarning (protogorod) paydo bo'lishi va joylanishi o'sha davr landshafti va karta-sxema ko'rinishida beriladi. Shu davrga oid arxeologik topilmalar ham namoyish etiladi.

Miloddan avvalgi X-IX asrlardan boshlab G'ovasoy, Kosonsoy, Oqbura va Aravonsoy kabi daryolarining delta qismlarini o'zlashtirilishi va ilk kanallarni paydo bo'lishi karta-sxemalarda beriladi. Bunday ulkan ishlarni boshida siyosiy uyushmalar, ya'ni ilk davlatlar turgan bo'lishi kerak. Bular muzey ko'rgazmasidan karta sxemalar ko'rinishida joy oladi. Miloddan avvalgi VI-V asrlarda

G'ovasoyning irmog'i Olmossoyning delta qismida Qirqxujra yodgorligi o'rnida 20 gektarga yaqin maydonda Bob (Pop) shahri quriladi. Kosmosdan olingan rasmlar va topografik kartalar yordamida Olmossoyning delta qismining irrigatsiya sxemasi, shaharning joylanishi va topografiyasi zamonaviy texnologiyalar yordamida beriladi. Yodgorlikning kosmosdan olingan rasmi, topografik kartasi, arxeologik obyektlar va ulardan topilgan artefaktlar davrma-davr 3 tildagi tekstlar bilan ta'minlangan holda namoyish etiladi.

Antik davr (miloddan avvalgi IV asrning oxiri -milodiy eraning IV asri)

Xitoyning "Shiszi" va "Xanshu" kabi tarixiy solnomalarida antik davrdagi Farg'onani siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti to'g'risida ilk ma'lumotlar keltiriladi. Ularning ma'lumotlariga ko'ra, qadimgi Farg'ona davlati ikkita yordamchisiga ega bo'lgan hukmdor tomonidan boshqarilgan. Mamlakat siyosiy hayotida "Oqsoqollar kengashi" (Parlament) katta ahamiyat kasb etgan. Unda davlat hayotiga oid eng muhim masalalar, xususan urushlarning e'lon qilinishi, tinchlik muzokaralarini olib borish va zarurat tug'ilganda hukmdorning o'zining taqdirini hal qilish kabi holatlar ko'rib chiqilgan. Masalan, miloddan avvalgi 104-yilda boshlangan Farg'ona va Xitoy orasidagi 4 yillik urush yakuniga kelib, "Oqsoqollar kengashi"ning qarori bilan urushning eng asosiy aybdori sifatida Farg'ona podshosi Mugua o'ldirilgan. Shu bilan birga, Shiszi da Yuan, Yuchen, Ershi kabi 3 ta shahar tilga olinadi. Yuchen va Ershi Farg'ona konfederativ davlatiga kiruvchi kichik davlatlar poytaxti bo'lganga o'xshaydi. Yuan shahri esa markazlashgan Farg'ona davlatining bosh poytaxti bo'lgan. Oqsoqollar kengashining a'zolari konfederativ davlatga kiruvchi davlatlardan saylangan vakillar bo'lsa kerak. Xuddi shunga o'xshash siyosiy tuzimni ilk o'rta asrlar So'g'd konfederativ davlati misolida ko'rishimiz mumkin. Bunda Samarqand bosh poytaxt hisoblangan. Bularni hammasi ko'rgazmada o'z aksini topadi.

Miloddan avvalgi III-II asrlardagi migratsion jarayonlar butun Yevroosiyo dashtlari bo'ylab tarqalgan. Xususan, yuyechji (toxarlar)larning Sinszyandan g'arb va janub tomonga yurishi Farg'ona orqali amalga oshgan. Ushbu yurishda shuningdek, ko'psonli noma'lum xalq va qabilalar ishtirok etganlar. Ularning ma'lum bir qismi yurish vaqtida Farg'onada qolib, mahalliy xalqlar bilan bir qatorda, antik davrdagi Farg'onaning o'ziga xos madaniyatining shakllanishida ishtirok etganlar. Ko'rgazmada Farg'onaning antik davr siyosiy hayoti rangli xaritalarda va 3 tilda tegishli tekstlar bilan ta'minlangan holda beriladi.

Aniqlanishicha, miloddan avvalgi III asrda Farg'ona davlatining (xitoycha "Dayyuan") poytaxti Sirdaryoni o'ng sohili bo'ylab hozirgi Axsikent yodgorligi o'rnida 40 gektardan ziyod maydonda Farg'ona (xitoycha "Yuan") shahri quriladi. U dastlab, ark va shahristondan iborat bo'lgan. Shahristonning o'zi ikkiga bo'lingan (Aksi IA, Aksi IB). Miloddan avvalgi II asrda shahristonning g'arbida 10 gektarga yaqin maydonda tashqi shahar ("rabod") shakllanadi. Endi shahar 3 qismdan iborat bo'lib, maydoni 50 gektardan oshib ketadi. Ushbu antik davr shahari o'rta asrlar shahrini tagida bo'lganligi uchun uni o'rganish ancha qiyin. Lekin, shunga qaramay shaharning 5 ta yerida stratigrafik qazishmalar yordamida, uning qadimgi davr topografiyasi va xronologiyasi o'rganildi. Natijada, ark va ikkinchi shahristonda mahobatli mudofaa devor qoldiqlari topilgan. Ma'lum

bo'lishicha, miloddan avvalgi III asrning ikkinchi yarmi - II asrda shahar ikki qavat qalinligi 5 metrdan ziyod devorlar bilan o'rab olingan ekan. Xitoy va Farg'ona orasidagi urushlardan keyin shahar uzog'i bilan 50 yil davomida qalinligi asosida 15 metrga yaqin yangi ikki qavatli devorlar bilan o'rab olingan. Devorlar o'ziga xos burjlarga ega bo'lib, ular devor tashqarisiga chiqmay, balki undan kamida 4 m. baland bo'lgan. Qazishmalar vaqtida moddiy madaniyat qoldiqlari ham qo'lga kiritilgan. Bularning hammasi kosmosdan olingan rasmlardan foydalangan holda topografik karta-sxemalar va maxsus rangli sxemalarda davrma-davr zamonaviy texnologiyalar yordamida, 3 tilda tushuntirish tekstlar bilan namoyish etiladi. Shu bilan birga bu yerda Qirqxujra (qadimgi Pop) yodgorligidan topilgan artefaktlar ham alohida o'rin oladi.

Miloddan avvalgi I asrning 90 - milodiy eraning 23 yillarida Farg'ona davlatining siyosiy hayotida o'zgarishlar yuz beradi. Davlat tepasiga yarim ko'chmanchi qabilaning vakillari keladi. Xuddi shu davrda Farg'ona vodiysida 10 balli kuchli yer qimirlash sodir bo'ladi. Poytaxt shahar Farg'ona (Axsikat) butunlay vayron bo'ladi. Yangi xukmdorlar Mug'tepa (qadimgi Koson) yodgorligi o'rnida o'zlariga poytaxt quradilar. Yodgorlik topografiyasiga qaraganda podsho shaharning o'rtasida maxsus shoxona chodirda yashagan. Bu yerda shaharning joylanishi, topografiyasi va ko'rinishi yangi texnologiyalar yordamida beriladi.

Xitoy manbalarida berilgan ma'lumotlar va arxeologik tadqiqotlarga assoslanib, Buyuk ipak yo'lining Farg'ona orqali o'tgan tarmog'ini shimoliy, janubiy yo'nalishlarini va ularning o'zaro bog'lanishlarini rangli xaritalarda ko'rsatiladi. Bu davrda Farg'ona Xitoyga samoviy tulporlar, har xil mevalar va paxta yetkazib bergan. Xitoydan esa ipak matolar va har xil bronzadan yasalgan buyumlar olgan. Xitoy yilnomalarida Farg'onaning samoviy tulporlari va uzumi xaqida yozib quyidagilarni takidlaydi: farg'onaliklar uzumdan tayyorlangan mayni (vino) qanday yaxshi ko'rib ichsa, ularning otlari ("tyanma") ham bedani ("mu su") xuddi shunday yaxshi ko'rib yeydi. Xitoyliklar Farg'onadan faqat, samoviy otlar emas, balki ularning yemishi bedani va farg'onaliklarning sevimli mevasi uzumni ham olib borib imperator saroyiga ekishgan. Bularning hammasi zamonoviy texnologiyalardan foydalangan holda ko'rgazmada o'z aksini topadi.

Poytaxt shahar Farg'ona-Axsikat va uning atrofidagi shaharlar ilk o'rta asrlarda

V asrning oxirgi choragidan boshlab xitoy manbalarida Farg'ona Lona nomi bilan, keyinchalik – Boxan, Boxanna, Polona tarzida berilgan. Bu yerda ko'plab qizil rangdagi mineral (simob sulfid), oltin va temir borligi ta'kidlangan. Farg'onaning hukmdori chjaovu (jabg'u) unvoniga ega bo'lgan. U tillarang qo'y tasviridagi taxtda o'tirgan, uning ayoli esa boshiga tillarang gulchambar taqib yurgan. Bu davrga kelib, Farg'ona G'arbiy Turk xoqonligi hokimiyatini tan olgan. VII asr o'rtalariga kelib, Gesay (Koson) shahrida Turk xoqonligining vakili, janubda Xumin (Quva) shahrida esa mahalliy sulolalardan birining vakili taxtda o'tirganlar. Keyinchalik, "Tanshu"da esa Farg'ona "Ninyuan" deb atalib, uning poytaxti Sigyan shahri deb ko'rsatilgan. Xukmdorining qarorgohi Chjenchju (Sirdaryo) daryosining shimoliy tarafida joylashgan Sigyan (Farg'ona) shahrida joylashgan. Bu davrga kelib, xitoy manbalarida Farg'ona shahri Sigyan deb

nomlangan. 6 ta katta va 100 ga yaqin kichik shaharlari bor - degan ma'lumotlar uchraydi. Ushbu ma'lumotlardan kelib chiqqan holda, bu davrda oltita mulkning poytaxtlari bo'lgan olti katta shaharni o'z ichiga olgan konfederativ davlat faoliyat ko'rsatishda davom etgan, degan fikrni aytish mumkin. Xitoy manbalarida ulardan faqat uchtagina (Gesay, Xumin, Sigyan) nomlari qayd etilgan bo'lsa, arxeologik materiallar bu yerga yana to'rtta shahar Pop (Balandtepa), O'sh (Oqbura), Quva va Qo'qonni (Tepaqo'rg'on) kiritish mumkin - degan xulosaga kelishga imkon beradi.

Farg'ona xalqlari hayotida Turk xoqonligi muhim o'rin egallagan. Farg'onaning dastlab xitoyliklarga, so'ngra arablarga qaramligi faqatgina nominal xarakterga ega bo'lgan. Faqatgina xalif Mahdiy (775-783) zamonida Farg'ona hukmdori rasman xalifalik hokimiyatini tan olgan. Farg'ona vadiysi va poytaxt shahri Farg'onadagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayot O'rta Osiyoning boshqa qo'shni mintaq va shaharlaridagidan kam farq qilgan. Yozma manbalar va Mug'tog'idan topilgan sug'diy hujjatlar ma'lumotlariga ko'ra, hukmron tabaqa na siyosiy, na iqtisodiy hayotda yaxlit bir butunlikni tashkil etmagan. Ushbu iyerarxiyada xitoy manbalarida "chjaovu" deb atalgan hukmron oilalarining vakillari eng yuqori o'rinda turganlar. "Beyshi", "Suyshu" va "Tanshu" dagi ma'lumotlarga ko'ra, ushbu sulolalarning ota urug'lari yuyechjilarga borib ulangan. Sug'diy tangalarida o'qilgan ayrim ismlar ushbu sulolaning uzoq vaqt davomida kuchli darajada eroniylashib ketganligini ko'rsatadi. Oqsuyaklarning keyingi tabaqasini yer egalari - dehqonlar tashkil etganlar. Mug' kolleksiyasining A9 hujjatida aholining ijtimoiy guruhlarining muhim ro'yxati keltiriladi. Bu yerda "oqsuyak va savdogarlar" ("azat"), "oddiy xalq" ("ishchi") va ruhoniylar ("baxshi") haqida ma'lumotlar uchraydi. Ijtimoiy tabaqalashuvning eng oxirgi ro'yxatidan turli darajadagi xizmatchilar joy olganlar. Shahar va qishloqlarda yerning asosiy qismi yuqorida qayd etilgan yirik yer egalari tegishli bo'lgan. Yerlar ozod odamlarga: ya'ni shaharlarda hunarmand va mayda savdogarlarga; qishloqlarda esa dehqon-ziroatchilarga ijaraga berilgan. Shu bilan birgalikda, jamoa a'zolari barchasi egalik qilgan jamoa yerlari ham mavjud bo'lgan. Farg'onaning siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy hayoti bilan bog'liq bo'lgan barcha narsalar rangli xaritalar, sxemalar va rasmlarda berilib, kerakli ilmiy tekstlar bilan ta'minlanadi.

Milodiy eraning VII asrida Farg'ona (Axsikat) shahri o'z siyosiy mavqeni tiklab oladi, ya'ni vodiyni bosh poytaxt iga aylanadi. Xitoy manbalarida u Sigyan deb tilga olinadi. Bu davrda shahar sharq tomonga kengayadi. Ko'rgazmada shahar topografiyasi (plani, mudofaa devorlari, turarjoylari) va arxeologik artefaktlar (sopol idishlar, jangovar qurollar, mehnat qurollari va boshqalar) namoyish etiladi. Qadimgi Koson (xitoy manbalarida "Guyshuan") xarobalari Mug'tepa va Mug'qal'aning topografiyasi (plani, mudofaa devorlari va boshqalar) qadimgi davr landshafti ko'rinishida ko'rgazmada aks ettiriladi.

Ilk o'rta asrlarda Bob (Pop) Balandtepa va Munchoqtpepa yodgorliklari o'rnida bo'lgan, ya'ni milodiy eraning IV asrini oxirlarida Qirxujradan shahar bu yerga ko'chadi. Ko'rgazmada Balandtepa va Munchoqtpepaning plani, u yerda ochilgan xumdonlar, shahar nekropoli va qazishmalarni ko'rinishlari beriladi.

Shahar nekropolidan topilgan boy arxeologik topilmalar namoyish qilinadi. Jumladan, qamishdan to'qilgan tobutlar, sopol idishlar, hilma xil to'qilgan savatlar, yog'ochdan tayyorlangan taxtachalar, xunarmandchilik asboblari, jang va mehnat qurollari, ayollarning buyumlari va rang barang zebu-ziynat taqinchoqlar ko'rsatiladi. Ular orasida Xindiston, Qora dengiz bo'yi mamlakatlari va uzoq Sharqdan keltirilgan mo'nchoqlar ham bor. Mahalliy va xitoy ipak matolarining qoldiqlari ham namoyish etiladi. Shu bilan birga, Munchoqtepa materiallari asosida Farg'ona xalqlarining diniy bag'rikengligi ham o'z aksini topadi.

Bu davrda Yevroosiyo xalqlarining o'zaro aloqalari yanada kengayadi. Sug'd-turk savdogarlari sharqda Xitoy orqali Quriya- Silla (Koreya) va Yaponiyagacha, g'arbda O'rta yer dengizi bo'yi davlatlarigacha, janubda Eron, Hindiston, Seylongacha borib, o'zaro savdo aloqalarini doimiy muloqat yo'liga aylantirishga erishadilar. Buyuk ipak yo'li orqali ipak matolar, qimmatbaho buyumlar, rangli shishadan tayyorlangan munchoqlar, dori-darmonlar, har xil ichimliklar, samoviy tulporlar tashilgan. Afsonalarga boy bu yo'l bo'ylab din targ'ibotchilari, qo'li gul hunarmandlar, musiqachilar va akterlar sayohat qilishgan. Bunda Farg'onaning ham o'ziga xos o'rni bo'lgan. Xususan, Farg'onadan Xitoyga mevalar, paxta va paxta matolari va samoviy tulporlar junatish davom etgan. Bularning hammasi ko'rgazmada o'z aksini topadi. Buyuk ipak yo'lining yo'nalishlari va undagi Farg'onaning o'rni rangli xaritalarda beriladi.

Farg'ona-Axsikat shahari rivojlangan o'rta asrlar davrida

Arablar bosqinidan keyin, Tohiriylar, so'ngra Somoniylar davlatining tashkil topishi Farg'ona xalqlari hayotida ham siyosiy barqarorlikni ta'minlaydi. Bu esa o'z navbatida iqtisodiy va madaniy yuksalishga olib keladi. Bunday vaziyat Qoraxoniylar davlati davrida ham o'zgarmaydi. Sivilizatsiyaning asosiy mezonini hisoblangan shaharlar, ayniqsa, poytaxt shaharlar tez taraqqiy etadi. Xususan, poytaxt shahar Farg'ona-Axsikent bu davrda gullab yashnaydi. Uning maydoni 400 gektardan oshib ketib, o'z davrining "megapolisi"ga aylanadi. Ko'rgazmada shahar topografiyasi davrma davr berilib, unda shaharning suv bilan ta'minlagan yer osti vodoprovodi, xavuzlar, dunyoga "Damashq qilichlari" nomi bilan mashhur bo'lgan qurollar yasalgan ustaxonalar, bozorlar, mudofaa inshootlar, yer osti qurilmalar, jome maschiti, turar joylar, hammomlar, kanalizatsiya inshootlari va boshqalarning qazishmadan keyingi ko'rinishlari, chizmalari va tiklangan nusxalari beriladi. Xususan, X arsda shaharga 16 km masofada hozirgi To'raqo'rg'on shahri ichidan oqib o'tayotgan Kosonsoydan pishiq g'ishtdan tunel ko'rinishda qurilgan yer osti vodoprovodi orqali suv olib kelingan. Shahar ichida ham suv xuddi shunday yer osti vodoprovodi orqali taqsimlangan. Shahar ichidagi vodoprovod hozirgi metro uslubida qurilganligi kishini xayron qoldiradi. Uning qoldiqlari shahristonning 3 joyida ochib o'rganilgan bo'lib, ular ko'rgazmada o'z aksini topadi.

Bu davrda Farg'ona-Axsikatda toshga ursa kesadigan, dunyoga "Damashq qilichlari" nomi bilan mashhur qurollar tayyorlangan. Bunday qurolni yasash uchun toza po'lat ("bulat") kerak bo'lgan. Toza po'latni Axsikat metallurglari o'ta murakkab texnologiya orqali qo'lga kiritgan. Shuning uchun uni sir saqlashgan. Ustasi farang Axsikat hunarmandlari tayyorlagan qurollar Sharqda Xitoy, G'arbda

Damashq bozorlarida sotilgan. Bunday qurollarni tayyorlagan ustaxonalar va po‘lat ishlab chiqarishning qoldiqlari yodgorlikning 50 gektardan ziyod maydonida kuzatilgan. Arxeologik qazishmalarga asoslanib, ustaxonalarning maketlari yasaladi, ularning ichki interyeri tiklanadi. Bularning hammasi ko‘rgazmada zamonaviy texnologiyalar yordamida o‘z aksini topadi. Shu bilan birga qazishmalar davrida topilgan arxeologik artefaktlar davrma davr, kerakli tarixiy tekstlar bilan ta‘minlangan holda namoyish etiladi.

Shahar mudofaa inshootlari, jumladan, arkdagi kazarma, yer osti yo‘li va mudofaa devor qoldiqlarining holati, qazishmalar davrida olingan rasmlar, chizmalar va shu asosda tiklangan inshootlarni ko‘rinishi zamonaviy texnologiyalar yordamida beriladi. Bu yerdan topilgan osori atiqalar davrma davr, kerakli ilmiy tekstlar bilan ta‘minlangan holatda beriladi.

IX-XI asrlar turarjoylari V obyektida ochilgan ikki qavatli uy misolida maketi tiklanib, ichki interyeri ko‘rsatiladi. Keyingi davrlar VII obyektida ochilgan o‘rta hol hunarmandlar yashagan uylar qoldiqlarining planlari, qazishma vaqtidagi ko‘rinishlar va maketlari beriladi. Bunda xonalarning ichki interyeri arxeologik materiallar asosida tiklanib, ko‘rsatiladi. Arxeologik artefaktlar davrma davr komplekslarda namoyish etiladi.

Shahar obodonchiligida muhim o‘rin tutgan hammom I obyektida o‘rganilgan hammom qoldiqlari misolida ko‘rsatiladi. Uning plani, ichki interyeri, xonalarning funksiyasi, isitgich sistemasi, suv ta‘minoti, ishlatilgan suvning tazar sistemasi yordamida tashnav bilan bog‘lanishi va ularning faoliyati arxeologik materiallar asosida namoyish etiladi. Shu bilan birga, shahardagi tazarlar, tashnavlar va badrablar va ularning shahar tozaligida tutgan o‘rni maketlar va ilmiy tekstlar bilan ta‘minlangan holda namoyish etiladi.

VIII-IX asrlardan boshlab Buyuk ipak yo‘lining Farg‘ona orqali o‘tgan tarmog‘i “Shimoliy yo‘l” va uning yo‘nalishlarining davrma davr o‘zgarishi xaqida arab tarixchi va geograflari qiziqarli ma‘lumotlar beradi. Farg‘ona orqali o‘tgan savdo karvonlari albatta poytaxt shahar Farg‘ona-Asikent, Shimoliy va Janubiy Farg‘onadagi tog‘-kon sanoati orqali o‘tishga hamda Iloq tog‘-kon sanoati bilan bog‘lanishga xarakat qilganlar. Ko‘rgazmada, yozma manbalardagi ma‘lumotlarni arxeologik materiallar bilan qiyosiy tahlil qilgan holda Buyuk ipak yo‘lining Farg‘ona orqali o‘tgan yo‘nalishlarini davrma davr rangli xaritalarda berilib, ilmiy tekstlar bilan ta‘minlanadi.

Xususan, IX asrning birinchi yarmida Ibn Xordadbexning yozishicha Samarqanddan chiqqan karvon Ustrushona orqali Xo‘jandga kelgan, so‘ng Samgar, Xojiston, Turmukon va Bob orqali Farg‘onaga (Axsikat) borgan. Undan Qubo, O‘sh, O‘zgan orqali o‘ncha katta bo‘lmagan Otboshi shahriga kelgan, so‘ng at-Tubbot orqali Sharqiy Turkistonga borgan. Xo‘jandga borgan karvonlar Samgar va Xojiston orqali Iloqqa o‘tgan. X asrda Istaxri va Ibn Xavqallarning bergan xabarlariga qaraganda, Sug‘ddan chiqqan karvonlar Xo‘jand, Kent (Kanibodam) orqali So‘xga kelgan, so‘ng Rishton, Zanderamish, Qubo orqali O‘sh va O‘zganga borgan. Vodiyning bosh shahri Axsikatga ham So‘h orqali o‘tib, so‘ng Xo‘qandga (Qo‘qon) borgan. Xo‘qondan yo‘l ikkiga bo‘lingan: biri suvsiz Markaziy Farg‘ona qumliklari orqali to‘g‘ri Axsikatga borgan bo‘lsa; ikkinchisi Bob orqali

borgan. XI asrda asosiy yo'l So'xdan so'ng ikkiga bo'lingan: biri avvalgidek Xo'qand orqali Axsikatga borgan; ikkinchisi Xaydarkon, O'xna, Qadamjoy orqali Marg'ilongan kelgan, so'ng Qubo, O'sh, O'zgandga o'tgan. Birinchi yo'l Axsikatdan keyin ikkiga bo'lingan: birinchisi "Ikki suv orasi" (Norin va Qoradaryo) orqali O'zgandga borgan; ikkinchisi Marg'ilondan keyin Qubo, O'sh orqali O'zgandga kelgan. XII asrda ham ushbu holat saqlanadi, faqat shimoliy yo'nalishda karvonlar Axsikatdan so'ng Kosonga ham o'tgan. Yuqoridagilarni hammasi davrma davr rangli xaritalarda beriladi.

Ko'rgazmada ushbu davr madaniy hayotiga ham katta o'rin berilib, Ahmad Farg'oniy, aka uka Axsikatiylar va boshqa qator allomalar hayoti va ijodiga alohida e'tibor beriladi. Xususan, Ahmad Farg'oniyning jahon matematika va astronomiya fanlariga qo'shgan xissasi ko'rgazmada aks ettiriladi.

Axsikat - so'ngi o'rta asrlar davrida. Mo'g'ullar istilosi tufayli O'rta Osiyo, jumladan Farg'ona xalqlari boshiga tushgan og'ir kunlar XIV asrning 70 yillarida Sohibqiron Amir Temurning hokimiyat tepasiga kelishi bilan tugab, yangi o'yg'onish davri boshlanadi. Vayron bo'lgan shaharlar qaytadan tiklanadi. Temur va Temuriylar davrida Axsikent shahri yangi joyda, Eski Axsi yogorligidan 5 km g'arbdagi xozirgi Axsi qishlog'i yaqinida Sirdaryoning o'ng sohili bo'ylab barpo etilgan. Ushbu shahar xarobalari mahalliy xalq orasida Yangi Axsi deb atalib, bir qismini Sirdaryo suvlari yuvib ketgan bo'lsa, qolganini 1960-1970-yillardagi paxta yakka hokimligi davrida yo'q qilib yuborilgan. Uning ba'zi bir uzuq yuluq qoldiqlari madaniy qatlamlar ko'rinishida xozirgi Yakkayigit qishlog'i uylari tagida qolgan. Temuriylar davridagi Axsikentning arki, shahristoni va rabodi bo'lib, hunarmandchilik har tomonlama rivojlanadi. Bu yerda Bobur mirzoning otasi Umar shayx mirzo Farg'ona vodiysini boshqargan. Ko'rgazmada shaharning joylashuvi, taxminiy plani va 1970-yillarda topilgan arxeologik materiallar namoyish etiladi. Shaharning 1620-yildagi yer qimirlash tufayli butunlay vayron bo'lishi va Axsikat (Axsi) tarixini yakuni ko'rgazmada o'z aksini topadi.

Ko'rgazmaning asosiy qismini o'sha davr madaniy hayoti tashkil qiladi. Xususan, Bobur mirzoning Markaziy Osiyo xalqlari siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotida tutgan o'rni keng qamrovli ko'rinishda beriladi. Ayniqsa, uning ijodiy faoliyatiga katta o'rin ajratiladi. Bunda "Boburnoma" asarining yozilishi va uning Markaziy Osiyo va Xindiston tabiati hamda xalqlari tarixi xaqidagi qomusiy asar sifatida namoyish etiladi.

II Ochiq osmon ostidagi ko'rgazma. Ochiq osmon ostidagi ko'rgazma Eski Axsi (Axsikent) yodgorligi xududida bo'lib, asta-sekin bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Chunki yodgorlik 10-15 metrli madaniy qatlamga ega bo'lib, o'z bag'rida 1,5 ming yillik tarixni saqlab kelayapti. Har bir madaniy qatlam ma'lum bir davr xaqida ma'lumot beradi. Shuning uchun yodgorlik xududida qaysi obyektida ish boshlanmasin, u yerda qazishma eng yuqori qatlamni (XII-XIII asrning birinchi choragi) o'rganishdan boshlanadi. O'tgan yillar davomida, asosan, yuqori qatlamlar yaxshiroq o'rganilganligi tufayli, dastlabki ko'rgazma fanga ma'lum, o'rganilgan obyektlarda tashkil qilinadi. Shuni takidlash joizki, qaysi obyektida ish boshlansa, o'sha yerda 24 soatli qo'riqlash tashkil qilinishi zarur.

Birinchi navbatda mutaxassis arxeologlar nazorati ostida, yodgorlikning muhofazasini to'liq xal qilish zarur. Buning uchun yodgorlik maxsus devorlar bilan o'rab olinishi kerak. Xususan, Jomashuy tomonga ketishda yo'lning chap tomoni bo'ylab, shahristonni g'arb tomondan o'rab turuvchi shahar mudofaa devorining qadimgi ko'rinishini ilmiy asosda tiklash. Shahriston va sharqiy rabodning shimoliy, sharqiy tomonlarini va g'arbiy rabodni shimoliy hamda shimoliy-sharqiy tomonlarini kamida 25 m. kenglikda muhofaza zonasini tashlab, so'ng maxsus devorlar bilan o'rab olish. Yodgorlikning janub tomonida ham kamida 25 m. muhofaza zonasini qoldirib, setka devor bilan o'rab olish. Uni tashqarisida yana 25 m. kenglikda joylashgan yerga sholi ekishni to'xtatish va mavsumiy xavuzlarni quritish - birinchi navbatda amalga oshiriladigan vazifalardir.

Eski Axxi yodgorligi xududida quyidagi osmon ostidagi ko'rgazma obyektlar tashkil qilinadi:

ark (sitadel) devori, kazarma va yer osti yo'lini ochish, ta'mirlash, konservatsiya qilish va uni ko'rgazmaga tayyorlash;

sharqiy roboddagi (Axxi III) hammom qoldiqlarini ochish, ta'mirlash, konservatsiya qilish va uni ko'rgazmaga tayyorlash;

g'arbiy roboddagi (Axxi II) IX -XI asrlarga oid turarjoyini (uy) ochish, ta'mirlash, konservatsiya qilish va uni ko'rgazmaga tayyorlash;

birinchi shahristondagi (Axxi IB) yer osti vodoprovodini ochish, ta'mirlash, konservatsiya qilish va uni birga-bir nus'hasini (kopiya) tayyorlab, ko'rgazmaga qo'yish;

birinchi shahristondagi yer osti gumbazli tagxona va uning atrofini arxeologik o'rganish, konservatsiya qilish. Gumbazli tagxonani birga-bir nus'hasini (kopiya) tayyorlash va uni ko'rgazmaga qo'yish;

turistik mavsumda yodgorlik xududidagi arxeologik tadqiqotlar olib borilayotgan obyektlarning birida arxeologik turizm tashkil qilish;

yodgorlikning janubida birinchi muhofaza zonasidan tashqarida maxsus yo'lakcha tashkil qilinib, u yerdan sayyohlarga 1,5 ming yillik madaniy qatlamlar panarammasi ko'rsatiladi. Ushbu panarammani Sirdaryo orqali maxsus jihozlangan kayiqlarda ham kuzatsa bo'ladi.

Umuman olganda, O'zbekiiston Respublikasi Prezidentining ko'rsatmasi bilan tashkil qilinayotgan **"Axxikent arxeologiya parki"** Respublika madaniy hayotida katta voqelik hisoblanadi. Ushbu Majmua ilmiy-amaliy markaz hisoblanib, u mahalliy va xorijiy ziyoratchilar hamda sayyohlarning keng ko'lamli tashrif qiladigan maskaniga aylanadi.